

Fruitteelt in en rond Wijk bij Duurstede in de 17e en 18e eeuw¹

Op 7 augustus 1965 bezocht ik als vijftienjarige samen met mijn vader de openbare fruitverkoop in het gebouw van de fruitveiling te Houten.¹ Dat was in die tijd nog een belangrijke jaarlijkse gebeurtenis waarmee veel geld was gemoeid. Het veilinglokaal zat propvol met mannen met een veilingboekje voor hun neus. Het zag er blauw van de sigarenrook. Het fruit in de diverse boomgaarden werd eerst ingezet bij opbod en vervolgens in de afslag afgemijnd. Afslager Van Dam die de verkoop leidde, probeerde voortdurend met grappen de intense sfeer te doorbreken.² Soms hield een inzetter die alleen uit was op wat strijkgeld, tot leedvermaak van de aanwezigen, een boomgaard “aan zijn broek” als bij de afslag het fruit door niemand werd afgemijnd. Notaris Bremer en zijn kandidaat legden alles vast in een proces-verbaal. De volgende dag was in de krant nog eens rustig na te lezen wat het fruit in de diverse boomgaarden had opgebracht. Tien jaar later bestond het fenomeen van de openbare fruitverkoop niet of nauwelijks meer. Particuliere grondeigenaren met boomgaarden haakten af. De vaste groep fruitkopers stierf uit. De fruitteelt werd in de jaren 70 getroffen door een zware crisis. De overheid verstrekke een rooipremie voor het rooien van boomgaarden. Gemengde boerenbedrijven met fruit verdwenen en de gespecialiseerde

fruitteeltbedrijven die er voor in de plaats kwamen, namen zelf de pluk, bewaring, het sorteren en het transport naar de fruitveiling ter hand. Het hele fenomeen dat eeuwenlang fruit, hakhout, koren te velde, gras, en gehele boerderij-inventarissen inclusief vee en huisraad, vrijwillig openbaar werden verkocht, was in 10 jaar tijd op een enkel geval na verdwenen. Reden om de geschiedenis in te duiken.

Openbare verkopen

Sinds de middeleeuwen was men op het Utrechtse platteland vertrouwd met de openbare verkoop van de grove, smale en krijtende tienden waarbij een tiende deel van de korenoogst, knollen, rapen, peulvruchten, biggen en lammeren openbaar werd verkocht. Die tiendverkoop zijn vanaf de middeleeuwen goed gedocumenteerd in de

archieven van de diverse Utrechtse kapittelkerken. Daarentegen is van de openbare verkopen van andere roerende goederen, zoals fruit, hakhout, vee en gras om te hooien, nauwelijks iets bewaard gebleven. Kennelijk bestond er voor de notarissen in de 17e en 18e eeuw geen wettelijke verplichting om de processen-verbaal te bewaren die zij van de openbare verkopen hadden opgemaakt.

Een gunstige uitzondering hierop vormen de archieven van de notarissen Johan van Sandick (1650-1692) en Cornelis van Sandick (1692-1740) te Wijk bij Duurstede die hun processen-verbaal van de openbare verkopen van fruit, hakhout, hooigras en andere gewassen, wél hebben bewaard. Uit die processen-verbaal kunnen we ons een uniek beeld vormen van de fruitteelt in en rond Wijk.

Hoogstamboomgaard bij boerderij De Schone Hofstede in 't Goy. Foto Otto Wttewaal.

¹ De openbare fruitverkoop vonden voordien te Houten altijd plaats in de Roskam of in Den Engel.

² In het RHC ZOU te Wijk bij Duurstede bevindt zich het archief van de Firma C. en H.G. van Dam met betrekking tot de openbare verkopen van boomvruchten, hakhout, waardenhout, teen, e.d. te Wijk bij Duurstede, Houten, Langbroek en Schalkwijk over de jaren 1910-1992 waarbij leden van de familie Van Dam als afslager fungeerden.

1964

VERKOPINGEN
VAN
BOOMVRUCHTEN
te houden door
de FIRMA C. en H. G. VAN DAM
te **WIJK BIJ DUURSTEDEN**
te

WIJK BIJ DUURSTEDEN op donderdag 6 augustus, des voormiddags half elf uur, in de FRUITVEILING.

HOUTEN op vrijdag 7 augustus, des voormiddags half twaalf uur, in de FRUITVEILING.

SCHALKWIJK op vrijdag 7 augustus, des namiddags half drie uur, in Café DE GROOT.

Deze notitie is gratis verkrijgbaar ten kantore van de Firma C. en H. G. VAN DAM, Singel 13 te Wijk bij Duurstede.

Op verzoek geschiedt ook franco toezending.

UITTREKSEL
uit de voorwaarden van verkoop.

De betaling moet geschieden vóór of op 25 november 1964, zonder bijbetaling van kosten, doch 20 procent van de koopsom moet worden voldaan binnen drie dagen na de verkoping.

Iedere koper is, desverlangd, verplicht twee goeude en bekende medekopers of borgens te stellen, die op de verkoping moeten tegenwoordig zijn.

Alleen zij worden als kopers toegelaten, die zich vóór de verkoping ten kantore van de Firma C. en H. G. van Dam hebben overtuigd als kopers aangenomen te worden.

Gegadigden, die de Firma C. en H. G. van Dam niet of onvoldoende bekend zijn, kunnen alleen kopen tegen contante betaling.

Voor zover bij de percelen niet anders wordt bepaald, zijn de vruchten van de getekende bomen niet onder de verkoop begrepen.

Bomen, welke één week voor de verkoping niet zijn getekend of gemerkt, kunnen niet meer als uitbedongen worden beschouwd.

Van 1650 tot 1674 treffen we in de protocollen van notaris Johan van Sandick nog geen openbare verkopen aan, noch van fruit, noch van andere zaken. Dat zijn protocollen vóór 1675 geen processen-verbaal van openbare fruitverkopen bevatten, behoeft uiteraard niet te betekenen dat die voordien niet hebben plaatsvonden. De Wijkse burgemeester Gerbrand Schagen schrijft op 16 juni 1675 aan de Gecommitterden van de Commanderie van Ingen (van het Catharijne Convent) dat de tijd van de openbare verkoping van het ooftgewas nadert en dat de datum daarvan op de eerstkomende zondag in de kerk van Ingen en elders zal moeten worden afgekondigd.³ Dit lijkt te wijzen op een gangbare praktijk in de Betuwe. We mogen ervan uitgaan dat ook in Wijk bij Duurstede de data van aanstaande veilingen op zondagen in de kerk werden afgekondigd. Wel is duidelijk dat particuliere grondeigenaren na 1672 in toenemende mate gebruik gingen maken van de openbare verkoping van hun fruit.

Rampjaar 1672 en de gevolgen

In het rampjaar 1672 richtte het Franse leger grote schade aan op het Utrechtse platteland door de

eigenaren van boerderijen brand-schattingen op te leggen of bij gebreke van betaling de boerderijen plat te branden. Om te voorkomen dat Franse soldaten de fruitbomen zouden omhakken voor brandhout betaalde het Wijkse stadsbestuur op 17 februari 1673 100 gulden en op 19 maart 1673 nog eens 300 gulden aan de Franse legercommandant. Het stadsbestuur leende het geld daarvoor van het Ewoud en Elisabeth Gasthuis.⁴ Na het vertrek van de Fransen werd het geld verhaald op de eigenaren van de boomgaarden. De economische rampspoed die de Franse inval in 1672 teweegbracht leidde tot veranderingen in de wijze waarop de boomgaarden werden geëxploiteerd. Tot 1672 lag het exploitatierisico volledig bij de pachter van de boomgaard. Na 1672 veranderde dat. De pachtprizen bleven gedurende lange tijd dalen. Veel pachters konden hun financiële verplichtingen niet meer nakomen en gingen failliet. Die financiële verplichtingen werden destijds vaak aangegaan met behulp van borgstellingen waardoor ook anderen werden meegesleept in zo'n faillissement. Na ommekomst van de 6-jarige pachttermijn kon de eigenaar in de jaren na 1672 vaak geen overeenstemming bereiken met

de pachter over een nieuwe lagere pachtprijs, zodat de grond geregeld onverpacht bleef liggen. Een tweede reden waarom de boeren niet happig waren om nieuwe pachtcontracten aan te gaan had een fiscale oorzaak. Het merendeel van de belastingen en de kosten van publieke voorzieningen moesten door de boeren worden opgebracht naar rato van het aantal morgens land dat zij in gebruik hadden. Als grond onverpacht bleef liggen, draaide de grondeigenaar zelf op voor de lasten die op de grond drukten. Particuliere grondeigenaren werden in zo'n geval genoodzaakt om hun onverpachte bouwland of boomgaarden zelf te gaan exploiteren om aldus nog enige opbrengst te genereren teneinde daarvan de lasten te kunnen betalen die op de grond drukten. Particuliere grondeigenaren lieten daarom na 1672 hun onverpachte bouwland door boeren zaaiklaar maken en inzaaien met graan of erwten en bonen. De eigenaar liet in zo'n geval het gewas door een boer "te velde brengen". Dat gewas werd vervolgens in juni/juli in een openbare veiling bij opbod verkocht ten overstaan van een notaris. Na 1672 zijn Johan van Bijler en burgemeester Hamel in Wijk bij Duurstede de eersten die in 1675 hun kersen en andere "boomvruchten" openbaar laten verkopen. Het fruit

3 HUA 702 nr. 162-2.

4 RHC ZOU Stadsbestuur WbD 368-3.

brengt slechts 40 respectievelijk 26 gulden op. Hun boomgaarden besloegen respectievelijk twee en vier morgen. In 1679 wordt het fruit van vier boomgaarden openbaar verkocht, maar in 1680 zijn het er al acht en in 1681 zelfs achttien. In dat laatste jaar hangt er in sommige boomgaarden nauwelijks fruit, want op vier boomgaarden wordt slechts 1 gulden geboden.⁵ In de jaren daarna neemt de openbare verkoping van fruit een grote vlucht en laten vrijwel alle particuliere eigenaren van boomgaarden onder Wijk bij Duurstede jaarlijks hun fruit openbaar verkopen. De verkoop vond in 1700 plaats ten huize van de herbergier Willem van Ossenbergh en in 1704 bij Johan van Odijk, hospes in de Keizers Kroon te Wijk bij Duurstede.

In het begin van de 18e eeuw neemt het aantal openbare fruitverkopingen weer sterk af. Particuliere grondeigenaren laten veel boomgaarden rooien, naar mag worden verondersteld vanwege ouderdom en afnemende vruchtbaarheid. Dit duidt erop dat de aanplant van boomgaarden door particuliere grondeigenaren 50 tot 70 jaar eerder “booming business” moet zijn geweest.⁶ Dat zou mede kunnen verklaren waarom er vóór 1672 geen openbare verkopingen van fruit zijn aangetroffen. Veel gerooide boomgaarden werden begin 18e eeuw kennelijk niet opnieuw ingeplant, want de particuliere eigenaren lieten uitsluitend koren of erwten en bonen publiek verkopen die door derden te velde was gebracht. Dat niet opnieuw werd ingeplant zal vermoedelijk verband houden met de landbouwcrisis waarin pas na 1750 een herstel optrad. Na 1750 moet er weer een flink areaal zijn ingeplant, want in 1771 werden de kersen uit 20 kersenboomgaarden

5 Margaretha Turnor op kasteel Amerongen schrijft op 21 mei 1681 het voorjaar zeer droog en koud is geweest. Vgl. J. Buisman, Duizend jaar weer, wind en water in de Lage landen, deel 5, pagina 81.

6 De piek in de aanplant zou dan moeten hebben plaatsgevonden tussen 1650 en 1670. Hoogstam kersenbomen gaan korter (30-40 jaar) mee dan hoogstamappelbomen en het rooien daarvan begon eerder dan het rooien van de appelboomgaarden.

onder Wijk openbaar verkocht en daarnaast nog eens het overige fruit van 20 andere boomgaarden.⁷

De fruitaanplant, de onderteelt en het rooien

De hooggelegen stroomruggen met lichte klei rondom Wijk bij Duurstede zijn uitermate geschikt voor fruitteelt. De kleideeltjes op de stroomruggen bestaan voor slechts 25-40 procent uit deeltjes kleiner dan één micron, dit in tegenstelling tot de klei in de komgronden waar wel 50 tot 70 procent van de kleideeltjes kleiner is dan 1 micron. Die grovere klei op de stroomruggen leidt tot een betere waterdoorlatendheid, toetreding van lucht en een betere wortelgroei. Hoe meer kleine kleideeltjes, hoe hoger het soortelijk gewicht van de klei. Men spreekt daarom wel over zware en lichte klei. In 1675 was er sprake van 260 morgen en 5 hond (223 hectare) boomgaard in de stad en de vrijheid van Wijk.⁸

Boomgaarden waren vaak gemengd aangeplant, zoals die van doctor Peter Benier. In zijn boomgaard bene-

den Wijk, genaamd de Calverweij stonden 1695 appel- en perenbomen, kersen, pruimen, hazelnoten, mispelen en kweeën. Een aantal malen wordt melding gemaakt van jonge enten (boompjes) die gegriffeld moesten worden. Dit wijst erop dat er in zo'n geval sprake is geweest van de aanplant van (zaailing)onderstammen die pas naderhand met een specifiek appelras werden omgeënt.⁹ Appelbomen werden destijds al in tijlen (rijen) aangeplant, zoals in de boomgaard van Jeremias Thiens aan de Melkweg waar in 1715 sprake was van twee tijlen Pippelingen en twee tijlen Groene Ribbelingen.

Een enkelvoudige aanplant kwam ook voor, zoals blijkt uit de in de winter van 1697/98 gerooide oude kersenboomgaard van jonker Willem van Egmond van de Nijborg, Heer van Weerdensteijn, aan de Steeg bij de hofstede Rimmingen. Hier stonden in totaal 760 kersenbomen in tijlen. De geringe verschillen tussen de verkoopopbrengst van de te rooi-

Zoete Ermgaard.

7 HUA Fin. Instellingen 37 nr. 2542 fol. 44.

8 RHC ZOU Stadsbestuur WbD 151. Deze bron bevat ook de aantallen “duergevaren” manden kersen over de jaren 1666-1668.

9 De pachter van Theodorus Paludanus zal in 1703 “de jonge gegriffelde enten op sijne kosten moeten griffelen.” Dit behoeft uiteraard niet de volledige aanplant te betreffen en kan ook betrekking hebben gehad op enkele jonge “inboeters” die opgevallen gaten in de tijlen moesten opvullen.

en kersbomen wijst erop dat deze bomen ooit gelijktijdig waren aangeplant. In dit geval werden de kersbomen verkocht in 8 kavels van 90 of 120 bomen en beliep de gemiddelde opbrengst van het hout maar liefst 3 gulden per boom. De kopers en hun borgen kwamen allemaal uit Wijk. Tussen 1716 tot 1725 werden 474 appelbomen uit vier boomgaarden openbaar verkocht voor brandhout in kavels van 8 à 9 bomen. Ze brachten gemiddeld slechts f 0,55, f 1,18, f 1,25 tot f 2,09 per boom op. Ook hier kwamen de kopers overwegend uit Wijk. De kopers dienden de boomstronken tot vier voet rondom de stam uit te graven en de gaten weer aan te vullen. Het uitgraven, uithakken en afvoeren van het hout geschiedde gewoonlijk in de winter. In 1716 werden 49 appelbomen voor brandhout openbaar verkocht uit de boomgaard van dominee Theodorus Paludanus die 1 morgen groot was. Grotere aantallen per morgen zijn niet aangetroffen. Bij een plantafstand van 12 bij 12 meter worden er ca. 60 hoogstam appelbomen op een hectare geplant, d.w.z. per morgen (0,85 hectare) ca. 51 hoogstamappelbomen. Dat aantal komt vrijwel overeen met de 49 appelbomen in de boomgaard van dominee Paludanus. Aangezien de particuliere eigenaar van een jonge boomgaard tussen de tijlen van de aanplant door een (kleine) boer tarwe, gerst en bonen of erwten “te velde liet brengen”, tot aan het moment dat de bomen te groot waren geworden, mag worden aangenomen dat de gebruikelijke plantafstand van hoogstamappelbomen ook destijds al ca. 12 meter in en tussen de tijlen zal hebben belopen, mogelijk zelfs exact 3 Utrechtse roeden, oftewel 11,28 meter.¹⁰ Bij een openbare verkoping van het fruit was het tussen de tijlen geteelde gewas meestal bij de koop

¹⁰ Een plantafstand van 12 meter voor hoogstam appelbomen in en tussen de tijlen komt overeen met de plantafstand van 120 palmen die omstreeks 1825 in de Betuwe gebruikelijk was. Zie H.K. Roessingh en A.H.G. Schaars in De Gelderse Landbouw beschreven omstreeks 1825, pagina 292. Wageningen 1996.

De plantafstand in en tussen de tijlen in de 90-jarige hoogstam Goudrenettenboomgaard en de 70-jarige kersenboomgaard van de heer W. Vermooij aan de Beusichemseweg 32 in 't Goy, bedraagt ca. 11 meter.

inbegrepen. In 1716 kocht Cornelis Vernoij in publieke veiling fruit met inbegrip van het koren tussen de bomen dat door Baltus van Ommeren “te velde was gebracht” en door hem “aan de hok”¹¹ moest worden opgeleverd. Baltus van Ommeren diende het koren dus ook te maaien en de schoven “aan de hok” te zetten, zodat de koper alleen de schoven hoefde weg te halen zodra het koren voldoende was gedroogd. Dat laatste was een ongebruikelijke conditie.

Als er gras onder en tussen de bomen stond, werd dat aangeduid als het “les en gres”. In een appelboomgaard mocht de gebruiker van het “les en gres” onder de bomen, de boomgaard niet langer met vee beweiden dan tot Sint Jacob (25 juli), dus voordat de takken onder het gewicht van het fruit begonnen te zakken. In een kersenboomgaard moest het vee er al veel eerder uit.

Koopcondities

In 1601 bestond er in Wijk al een ordonnantie (verordening) op de impost op het ooft. Er werd met andere woorden belasting geheven over de verkoop of doorvoer van appels, peren, kersen, pruimen, kweeën en druiven.¹² Een koper op een openbare verkoping was boven de koopprijs ook vellingkosten verschuldigd. Cornelis Wicherts van Doorn kocht op 5 juni 1687 voor 162 gulden de boomvruchten uit de boomgaard voor de Natewisch. De kosten beliepen 12 stuivers voor het schrijven van de koopcondities en de biljetten, 6 stuivers voor de afslager, 6 stuivers voor de armen en 12 stuivers voor wijnkoop.¹³ De hoogste bieder bij “de inzet” ontving bovendien nog 2 gulden 16 stuivers “trekgeld”, omdat zijn bod bij “de afslag” door Van Doorn werd verhoogd.¹⁴

Betaling van de koopprijs voor ap-

z. meerdere schoven tegen elkaar aan gezet.

¹² RHC ZOU Stadsbestuur WbD nr. 150.

¹³ Het was gebruikelijk dat de koper na de totstandkoming van een koopovereenkomst de verkoper een glas wijn aanbood om de koop te beklinken.

¹⁴ In dit geval was Cornelis Wicherts van Doorn, als koper in de afslag, geen trekgeld verschuldigd aangezien hij zelf het hoogste had gedaan bij de inzet.

pels en peren diende gewoonlijk te geschieden in twee termijnen, de eerste te voldoen uiterlijk Sint Victor (10 oktober) en de andere met Kerstmis. Kersen moesten volledig zijn betaald zodra alle kersen waren geplukt. De koper diende twee borgen te stellen. De koper en zijn borgen waren tevens verplicht om een procureur te machtigen die als extra zekerheid bij het Hof van Utrecht hun voorlopige veroordeling verzocht tot betaling van de koopprijs.¹⁵

Een gebruikelijke conditie betrof de verplichting dat de koper de doorhangende takken diende te “schorren” (stutten) om te voorkomen dat de takken zouden breken. Bij Aletta Schagen was de koper in 1715 gehouden om alleen kleine ladders te gebruiken met hooguit 10 of 20 sporten ter voorkoming van het breken van de takken in haar boomgaard De Nachtegaal. Die boomgaard zal nog jong zijn geweest.

Mr. Gerbrand Schagen verkocht in 1688 en 1690 de kersen en het overige fruit in zijn boomgaard aan De Pas onder conditie dat hij met een gezelschap van goede vrienden eenmaal de boomgaard mocht bezoeken om naar hun believen kersen te eten. Het kwam ook wel voor dat de verkoper bepaalde dat de koper hem enige “bennen” (manden) kersen moest leveren.

Peter Benier bepaalde in 1700 dat de koper de kersen mede door Dirk van Dam en diens zoon moest laten plukken tegen een loon dat ook de overige plukkers ontvingen. Die conditie zal hebben samengehangen met het feit dat Dirk van Dam de grond tussen de bomen gebruikte.

Schepen Van Son bepaalde in 1709 in de verkoopvoorwaarden dat het fruit niet door vrouwen mocht worden geplukt. De reden hiervoor is niet duidelijk. Die restrictie is overigens slechts eenmaal aangetroffen. Direct na de publieke verkoping

¹⁵ Als de koper en zijn borgen naderhand in gebreke bleven met betaling van de koopprijs kon de verkoper dat voorlopige vonnis van het Hof van Utrecht laten executeren, mits de verkoper dan op zijn beurt een borg stelde die garant stond voor de restitutie van hetgeen de executie had opgeleverd indien dat achteraf ingevolge een bodemprocedure noodzakelijk bleek.

kwam “het hemels weer tot laste en pericule van de koper.” Dat was een standaardclausule die inhield dat vanaf dat moment de gevolgen van hagel en storm voor rekening en risico van de koper kwamen.

De kopers en hun borgen

De fruitkopers en hun borgen waren bijna altijd lokale lieden. De kopers van fruit kochten vaak ook korentienden. Grote boeren traden niet als koper van fruit op, wel als borg. Tussen de koper en zijn borgen bestond meestal een vaste relatie. Als Jan van Odijck in publieke veiling fruit kocht, was zijn broer Joost van Odijck gewoonlijk borg. Dat was ook omgekeerd het geval. In 1692 stelden zich twee vrouwen borg: Dirkje Marcelisdr van Velpen, weduwe Jongbloet, en Mechtelt van Eijnhoven, bejaarde dochter, beiden onder voorbehoud van hun vrouwelijke exceptie.¹⁶ In 1695 stelde Trijntje van Velpen zich borg. Haar vader Aelbert Peters van Velpen kocht tussen 1682 en zijn dood in 1694 het fruit in elf boomgaarden.¹⁷ In de meeste gevallen stelde Jan Corsen Vogelpoel zich dan voor hem borg. In 1688 trad Aelbert Peters van Velpen zes keer op als borg voor Peter Valck als koper van fruit. Aelbert bezat aan de Strobantscapel een kleine boomgaard van een halve morgen of 300 roeden. Hij woonde aan het bovineind van de Peperstraat en was tevens actief als timmerman, houtkoper en vuilnisman¹⁸.

Fruitprijzen

Op de fruitprijzen is moeilijk grip te krijgen. De opbrengst van het fruit uit een boomgaard is afhankelijk van teveel variabelen, zoals de grootte van de boomgaard, de samenstelling van de aanplant, het aantal en de leeftijd van de bomen en de vraag

16 Vrouwen waren beschikingsonbevoegd en konden alleen met goedkeuring van een man een rechtshandeling aangaan.

17 Hij is een zoon van Peter Aelberts van Velpen en Teuntje Peters van Bommel uit Overlangbroek. Zie RHC ZOU Not WbD 2497 d.d. 28 aug. 1661.

18 RHC ZOU Stadsbestuur WbD 419.1. RHC ZOU Stadsgerecht WbD 79 d.d. 5 nov. 1658. Idem nr. 12 d.d. 16 okt. 1660. RHC ZOU Stadsbestuur WbD 305-10 in 1675.

is of er sprake is van een vol dan wel sober gewas en hoge of lage prijzen. Van die variabelen wordt soms de grootte van de boomgaard in het proces-verbaal gemeld.

De opbrengst kon van jaar tot jaar behoorlijk verschillen, zoals de jonge boomgaard van Peter Benier laat zien. In deze boomgaard aan de Donkerstraat genaamd De Calverweij, ter grootte van 4 hond (0,57 hectare), stonden appels, peren, kersen, pruimen, hazelnoten, mispels en kweeën. In 1695 werden de “boomvruchten” in deze boomgaard afgemijnd op 61 gulden, in 1698 op 104 gulden, in 1699 op 132 gulden, in 1700 op 129 gulden en in 1701 op 86 gulden. Dit komt voor 4 hond neer op gemiddeld 102 gulden per jaar of omgerekend 153 gulden per morgen per jaar. Die opbrengst is hoog, zeker in vergelijking met de opbrengst van de boomgaarden van jonker Willem van Egmond van de Nijborch Heer van Weerdensteijn. Die verkocht in 1700 via een openbare verkoping het fruit in 9 boomgaarden met een totale oppervlakte van 39 ½ morgen voor 1.207 gulden, oftewel slechts 30 gulden gemiddeld per morgen.

Burgemeester Reijer de Wijs liet voor 12 stuivers 3 pond kersen bezorgen op het stadhuis.¹⁹

Suikerpeer.

Appel- en perenrassen

Particuliere eigenaren zonderden bij de openbare verkoop soms enkele bomen uit voor eigen gebruik. Aan die bomen werd dan een *strowis* (een bosje stro) gehangen ten teken dat ze niet bij de verkoop waren inbegrepen. Soms werd daarbij de soort of het ras vermeld.

Jeremias Thiens uit Utrecht bepaalde in 1712 dat enkele appelbomen uit zijn boomgaard te Wijk de navolgende rassen niet bij de verkoop waren inbegrepen, zoals: Pippelingen, Groene Ribbelingen, Wouterlingen en enkele Grauwe Renettenboompjes. De koper van zijn boomgaard aan de Melkweg diende in 1712 bij hem thuis in Utrecht bovendien twee zakken Kneel Zoet te leveren, alsmede twee zakken Holvers of Wijborgh, twee zakken Goet Zoet en twee zakken Dubbele Paradijs. Alles geplukt en niet van de boom geschud.

In 1715 diende de koper twee zakken Bellefleuren aan hem te leveren en twee zakken Schijvelingen, twee zakken Leijenborgh, twee zakken Dubbele Holvers of Wijborgh, twee zakken Enkele Paradijs en een zak

19 RHC ZOU Stadsbestuur WbD 309-1.

Zoete Aagt.
Collectie
NPV-Fruithof.
Foto Marianne
van Lienden.

Aechten.

De ontvanger van de tol Justus Vermeer en de secretaris van Muiden, Aelbert Snoeck, hielden tussen 1689 en 1702 devolgende bomen buiten de verkoop van hun boomgaard: een Wouterlingenboom, een Schijvelingenboom, een wilde appelboom, een Lammertsappelboom, een Oudwaterse Zoetenboom en een Suikerpeer.

In de boomgaard, gelegen voor de ridderhofstad Natewisch van jonker Joost Taets van Amerongen, Heer van Natewisch, werden voor eigen gebruik uitgehouden Gouden Pippelingen, Crasanen, Sint Jan, Calville, Aecht, en Vlekgevende appelbomen, Soudenbalchperenbomen, groene pruimen en het kersenras Brussels Bruin. In die boomgaard stonden tevens mispels, kweeën en enige notenbomen aan de dijk.

Frans Arnout Schade van Westrum, Heer van Dompelaer, zonderde in 1715 een grote boom van Franse peren en een noteboom van verkoop uit.

De douairière van jonker Van Rossum bepaalde in 1715 dat op haar huis De Roetert te Overlangbroek de fruitbomen op de voorburg en

een Pippelingen- en een Renetteboom in de binnenhof van verkoop waren uitgezonderd. In 1716 kocht de Overlangbroekse koster Dirk de Kruijff voor 16 gulden de peren en pruimen in de boomgaard om De Roetert.

Mr. Gerbrand Schagen, borgermeester van Wijk bij Duurstede, bezat meerdere boomgaarden die onder meer waren gelegen aan de Trechtweg, 3 morgen boomgaard aan de Nachtegael, een jonge en een oude boomgaard op de Noorderweert nabij de Strobantscapel, 1 ½ morgen boomgaard aan de Groene Crom, 3 en 7 morgen in de Pas, 10 hond bij de Kuijlen aan de Middeweg, een boomgaard aan de Kickvors en 7 hond op Leutervelt. Ook andere borgemeesters van Wijk bij Duurstede lieten het fruit in hun boomgaarden publiek verkopen, zoals David Broers, Johan de Waell, Willem Wijborgh en Mr. Johan Loten, Heer van Luchtenburgh.

Het zijn vrijwel zonder uitzondering particuliere eigenaren van boomgaarden die hun fruit aanboden op een publieke verkoping. Institutionele grondeigenaren, zoals de Utrechtse kapittels en de diverse

Conventen treffen we niet aan als bezitters van boomgaarden of verkopers van fruit.

Kersen heuen²⁰

Volgens de borgermeesters van Wijk konden spreuwen en kauwen in zwermen van duizenden tegelijk in een kersenboomgaard nedervallen en binnen een half uur “een ganse kersenboomgaard ruïneren”, als dit “ongedierte” niet werd verjaagd. Het heuen (verjagen) gebeurde in Wijk destijds met behulp van roepen, schreeuwen, ratels, planken en het schieten op de vogels met geweren. In de kersentijd werd dat schieten normaal gesproken gedoogd, want strikt genomen was de jacht ingevolge het “Placcaet op de Jacht” voorbehouden aan de adel. Op zeker moment gingen de dienaars (dienders) van het Jachtgerecht kennelijk hand-

²⁰ Heuen, heude, geheud. Het woord “opheuen” kennen we ook nu nog in de betekenis van opjagen. Hans van der Heijden uit Linschoten wees mij op het verwante woord “hui” in Zacharia 2:6 (Oude Testament in Statenvertaling): “Hui, hui, vliet toch uit het Noorderland, spreekt de Heere.”

havend optreden. Het stadsbestuur van Wijk richtte daarom op 22 mei 1682 een verzoek aan de Opperluitenant Houtvester en de Raden van het Jachtgerecht ter verkrijging van een tijdelijke ontheffing om tijdens de kersentijd met een geweer op de spreeuwen en kauwen te mogen schieten. Het Jachtgerecht weigerde die ontheffing met als motivering dat zij niet bevoegd waren om de regels te veranderen of dispensatie te verlenen.²¹ Het stadsbestuur wendde zich vervolgens tot de Staten van Utrecht met een verzoek om een tijdelijke ontheffing op het schieten op vogels gedurende de kersentijd, omdat de vogels onmogelijk alleen met roepen, schreeuwen of kloppen konden worden gekeerd. Er moest met scherp kunnen worden geschoten, omdat de vogels gewend raakten aan het schieten met loos kruit. Het was volgens het stadsbestuur niet de bedoeling dat er op wild zou worden gejaagd of dat men zich met geweren buiten de boomgaarden zou begeven. Het stadsbestuur wees de Staten er tevens op dat de "impost" (belasting) die over de kersen en over de boomgaarden werd geheven van groot belang was voor de financiën van de stad en haar inwoners. De Staten verleenden op 25 mei 1693 een ontheffing om gedurende de kersentijd met scherp geladen geweren het schadelijk gevogelte uit de boomgaarden te verjagen. Bij overtreding van de voorwaarden zou de overtreder een dubbele boete verbeuren. Controle op de naleving diende te geschieden voor rekening van de stad waartoe de stad twee personen diende aan te stellen die door de Luitenant Opperhoutvester waren goedgekeurd.²²

De kersenooft

De kersenpluk duurde korter dan tegenwoordig. In 1683 duurde de pluk van 8 tot 30 juni en in 1684 van 7 tot 25 juni. In 1687 kwam het plukseizoen heel laat op gang: van 23 juni tot 19 juli.²³

De kersenooft kon van jaar tot

21 RHC ZOU Stadsbestuur WbD nr. 62-9.

22 RHC ZOU Stadsbestuur WbD nr. 162.

23 Door veredeling beschikken we tegenwoordig ook over latere en late rassen, waardoor het plukseizoen tot wel zes weken omvat.

jaar zeer sterk verschillen. In 1683 passeerde 599.123 pond kersen de Wijkse kersenwaag. Dat was een absoluut topjaar dat tussen 1679 en 1687 niet meer werd overtroffen. In 1684 werd slechts 134.305 pond kersen gewogen. Maar het kon nog slechter, want in 1709 wordt vermeld dat 33.000 pond kersen was gewogen.²⁴ Die zeer slechte oogst zal verband houden met de uitzonderlijk strenge winter van 1708/1709.²⁵ De kersen werden iedere avond gewogen op de kersenwaag. Die werd jaarlijks opgesteld bij de Waterpoort.²⁶ Lydia de Cruijff, weduwe van Gerrit van Velpen, verzocht in 1689 aan het stadsbestuur van Wijk om in de plaats van haar overleden man als waagmeesteres van de kersenwaag te worden aangesteld.²⁷ Zij ontving daarvoor jaarlijks 10 gulden en bij een sober gewas 5 gulden. In 1700 kreeg ze een waarschuwing van het stadsbestuur dat zij de kersen "oprecht" moest wegen en de omstanders (jongens) uit de buurt van de schaal moest houden, bij gebreke waarvan ontslag zou volgen. Anthonij van Sanbrinck en naderhand Aart Mom administrerden het gewicht van de kersen en ontvingen daarvoor jaarlijks 11 gulden. Het waaggeld werd in 1724 door het stadsbestuur vastgesteld op een halve stuiver per 100 pond kersen.²⁸

De afzet en het transport van de kersen

De kersen werden in manden per schuit naar de Hollandse steden vervoerd, met de stad Amsterdam als grootste afzetmarkt. De Vreeswijkse sluis bleef daartoe in de kersentijd ook 's nachts open. Teneinde de impost (belasting) op de kersen niet mis te lopen gebood

24 RHC ZOU Stadsbestuur WbD 275-7.

25 J. Buisman. Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen, deel 5, pagina 359.

26 RHC ZOU Stadsbestuur WbD 275-8 d.d. 11 dec. 1713.

27 RHC ZOU Stadsbestuur WbD nr 51 M fol 50 d.d. 30 dec. 1689. Zij was tevens conciërge en bode op het stadhuis, gijzelmeesteres en afslager van de vis. Zie voor Lydia de Cruijff uitvoerig C. van Schaik in Overlangbroek op de kaart gezet, blz. 358-370.

28 RHC ZOU Stadsbestuur WbD 51-T d.d. 12 en 24 juni 1724.

de stad Utrecht in 1670 hun sluiswachter te Vreeswijk om schuiten met kersen Utrecht aan te laten doen en te verhinderen dat zij via de IJssel rechtstreeks naar de Hollandse steden zouden varen.²⁹ In 1676 had schipper Willem Willems (van Woudt) Wijkse kersen in zijn schuit laten wegen op de Wijkse waag en het waaggeld voldaan. Zijn schuit met kersen werd vervolgens in Utrecht aan de ketting gelegd op verzoek van de Utrechtse waagmeester die meende dat Willem Willems ook in Utrecht waaggeld diende te betalen. Na een protest van de Wijkse borgemeesters bij de Utrechtse borgemeesters kon Willem zijn tocht naar Amsterdam vervolgen. Volgens de Ordonnantie op de "impost" (belasting) van het ooft van de stad Utrecht genoten de poorters van Amsterdam sinds 1581 vrije doorvaart in Utrecht.³⁰ Kennelijk bestond die vrijstelling in Utrecht niet voor kersen die "van boven Wijk" kwamen, met andere woorden voor kersen die aangevoerd werden via de Rijn vanuit de Betuwe. In de kwesties tussen de steden Wijk en Utrecht over het waaggeld, voerde Wijk aan dat het onderscheid verband hield met het feit dat tijdens de instelling van de "impost" op de kersen er nog geen kersenboomgaarden in Wijk aanwezig waren.³¹

In de Franse tijd ging het transport ook per wagen. Op 4 juli 1801 reden drie kersenwagens in colonne van Amerongen naar Wijk. De voorste wagen werd bestuurd door Arie van Ginkel uit Eck en Wiel, oud 20 jaar, de middelste wagen door Cornelis van Wamel uit Maurik, oud 36 jaar en de achterste wagen door Cornelis van Ingen, oud 73 jaar. Ze werden tegemoet gereden door een met hooi beladen wagen met vier boerenknechten van Maurits Versteeg junior uit Leersum die in het spoor bleven rijden, zodat de kersenwagen van Cornelis van Wamel slechts met moeite kon passeren. Tijdens die passage grepen de boerenknechten kersen uit de man-

29 HUA Stadsarch. Utrecht 702-1 nr 123-6 d.d. 4 juli 1670.

30 HUA Stadsarch. Utrecht 702-1 nr. 162-2 en RHC ZOU Stadsbestuur WbD nr. 151.

31 RHC ZOU Stadsbestuur WbD nr. 151.

Fruitsoorten en rassen aangetroffen tussen 1680 en 1740, met jaar van eerste vermelding.

Appelrassen:

Aechje 1702, Armgarden 1702, Bellefleuren 1715, Calvilen 1701, Citroenappel 1702, Crasanen 1728, Dubbele Holvers of Wijborgs 1706, Goezoet of Goeij Zoet 1700, Grauwe Renetten 1706, Grauwe of Groene Ribbelingen 1702, Sint Jans 1728, Kneel Zoet 1706, Lammerts 1689, Leijenborgh 1715, Oudewaters Zoet 1689, Dubbele Paradijs 1715, Enkele Paradijs 1715, Gouden Pippelingen 1700, Roomsgrietelingen 1704, Schijvelingen 1695, Vaejeszoet 1704, Vlekgevende appels 1682, Waterzoet 1698, Weelzoet 1702, Weuten 1702, Weutelingen of Wouterlingen 1689.

Perenrassen:

Craijpeer 1687, Kweeperen 1690, Soudenbalch 1707, Smout 1697, Suikerpeer 1689, Tijdpeer 1700.

Kersensoorten en -rassen:

Brussels Bruin 1706, Cornelboom 1707, Meikersen 1715, Morellen 1696, Krieken 1696, Spaanse 1689.

Pruimenrassen:

Groene 1707, Rode Damsten 1707, Quetsen 1728.

Varia:

Abrikozen 1707, Hazelnooten 1695, Mispels 1695, Moerbesien 1707.

den. Na protesten van Cornelis van Wamel werd hij met een hooivork en messen aangevallen waarbij hij een snede opliep op de rug van zijn rechterhand.³²

In de nacht van woensdag op donderdag 29 en 30 juni 1808 reden negen met kersen beladen wagens uit Tiel in colonne naar Utrecht. Ter hoogte van de herberg Het Hemeltje onder Oud Wulven lag die nacht Hendrik Sturkenboom met twee dienaren van justitie op de loer, omdat er in voorgaande nachten vers gemaaid klaver van zijn land was gestolen door de voerlieden van de passerende kersenwagens. Een van de voerlieden, Hendrik van Dalen uit Zandwijk bij Tiel, oud 21 of 22 jaar, werd die nacht op heterdaad gepakt terwijl hij een bos klaver op zijn wagen laadde. De andere voerlieden wisten in het donker te ontkomen. Volgens een brief d.d. 1 juli 1818 van de magistraat van Tiel was Hendrik van Dalen van brave en eerlijke ouders en zelf ook "van eerlijk en braaf comportsment" maar zeer onnozel. De procureur generaal eiste tegen hem 6 weken tuchthuis, maar het Hof van Utrecht veroordeelde hem op 5 juli 1808 tot acht dagen cel met water en brood.³³

³² HUA Hof van Utrecht 92-74 fol. 178 e.v.

³³ HUA Hof van Utrecht 92-98 fol. 344 e.v.

Tot slot

Systematisch onderzoek naar de openbare fruitverkopingen te Wijk bij Duurstede levert een verrassend gedetailleerd beeld op van de fruitteelt in de 17e en 18e eeuw. Dit archiefmateriaal biedt, zo nodig in combinatie met de willige condemnaties door het Hof van Utrecht en de registers van de 50e penning,³⁴ ook mogelijkheden voor onderzoek naar de verkoop van andere roerende goederen, zoals akkerbouwgewassen, de koop van perceeltjes hooigras op de uiterwaarden door burgers van Wijk en boeren op de Heuvelrug en de verkoop van elzen- of eikenhakhout door particu-

³⁴ In de 18e eeuwse willige condemnatie's door het Hof van Utrecht (HUA 239-1 nrs 227-8 e.v.) vinden we de plaats en datum van de openbare verkoop, de naam van de verkoper en van de notaris, de aard van de verkochte roerende zaken zoals boomvruchten, hakhout, vee, koren te velde, gras om te hooien, etc., maar niet de verkoopopbrengst en evenmin de namen van de kopers en hun borgen. Het Hof van Utrecht vormt daardoor een aanvulling op de archieven van de Utrechtse notarissen die de processen-verbaal van de openbare verkopen van roerende goederen niet bewaard hebben. De verkoopopbrengst is vanaf 1769 te achterhalen in het archief van de Financiële Instellingen (nrs. 2539 e.v.). Deze laatste bron vermeldt per dorp de datum van verkoop, de naam van de verkoper, de verkoopopbrengst en de aard van de roerende goederen en de 2% impost die daarover moest worden afgedragen.

liere grondeigenaren ten behoeve van brandhout³⁵ of eikenbast voor leerlooierijen. Daar is tot op heden nog nauwelijks zicht op. In het algemeen kan worden gesteld dat de agrarische economie op het Utrechtse platteland een witte vlek vormt.

Kees van Schaik

³⁵ Zie voor de teelt van elzenhakhout in Overlangbroek: C. van Schaik in Overlangbroek op de kaart gezet, pagina 13-14. Verloren Hilversum 2008.

Over de auteur

Kees van Schaik (Odiijk, 1949), was 35 jaar advocaat en behaalde in 1969 een diploma aan de 2-jarige fruitteeltvakschool in 't Goy. Hij doet sinds 1968 zowel genealogisch als geschiedkundig onderzoek in Zuid-Oost Utrecht.

De redactie bedankt De Historische Kring "Tussen Rijn en Lek" voor het ter beschikking stellen van dit artikel dat eerder gepubliceerd werd in hun tijdschrift Het Kromme-Rijngebied, jrg. 52, nr. 4, december 2018.